

De verwerking van een verschrikkelijk verleden

Een onderzoek naar de herinnering aan de Jodenvervolging in kamp Westerbork

Marrit Boogaars

S4732375

Bachelorwerkstuk premaster 2016-2017

Radboud Universiteit Nijmegen

Dr. R. Ensel

Juni 2017

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Status Quaestionis	3
Collectief geheugen en lieux de mémoire	3
Herinneringscultuur in Nederland	5
Methode en vraagstelling	8
Hoe zag de Nederlandse herinneringscultuur aan de Jodenvervolging eruit tussen 1945-1970?	10
De Jodenvervolging in herinnering: de jaren veertig en vijftig	10
De Jodenvervolging in herinnering: de jaren zestig	12
De Jodenvervolging in herinnering: de jaren zeventig	13
Hoe en op welke manier werd voormalig concentratiekamp Westerbork herinnerd in de eerste naoorlogse jaren?	15
Korte geschiedenis van kamp Westerbork	15
Herinnering aan kamp Westerbork: de eerste jaren na de bevrijding	16
Hoe werd de herinnering aan de Jodenvervolging in kamp Westerbork in monumenten vormgegeven?	22
Discussie over de herinnering aan kamp Westerbork	22
Monumenten ter herinnering aan Kamp Westerbork	23
De weg naar het Nationaal Monument Westerbork	26
Conclusie	29
Bibliografie	32
Secundaire literatuur	32
Krant- en tijdschriftartikelen	33
Internetbronnen	35
Afbeelding	35

Inleiding

Op 4 mei 2017 stond de Volkskrant vol met artikelen over de Nationale Dodenherdenking van deze dag. Schrijver en journalist Bert Wagendorp beschreef in zijn column de jarenlange discussies over de inrichting van Dodenherdenking. En ook dit jaar, 72 jaar na de bevrijding, was er weer een nieuwe discussie opgelaaid over het wel of niet herdenken van omgekomen vluchtelingen. Het Centrum Informatie en Documentatie Israël noemde het een buitengewoon trieste zaak dat de herdenking van deze vluchtelingen tegelijkertijd plaats zou vinden met de Dodenherdenking.¹ Een aantal dagen ervoor werd er een aflevering van Brandpunt uitgezonden met als thema de 'Holocaustindustrie.' Presentator Henk van der Aa vertrok samen met directeur van Westerbork Dirk Mulder naar het Auschwitz-Birkenau State Museum en besprak hier het fenomeen van 'concentratiekamptoerisme.' Dit fenomeen kwam ook naar voren in de in 2016 uitgekomen documentaire *Austerlitz*, die in zwart-wit beeld concentratiekampbezoekers en hun gedrag vastlegde. Het leverde tal van reacties op in de media.² Het herdenken en het bezoeken van concentratiekampen is vandaag de dag nog steeds een veelbesproken onderwerp. Dit bachelorwerkstuk concentreert zich op de herinnering aan en de omgang met concentratiekamp Westerbork. Hoe verliep de herdenking van Westerbork in de eerste jaren na de bevrijding? Welke discussies werden er toen gevoerd over de manier van herdenken? Deze thema's zullen uitgebreid behandeld worden in dit bachelorwerkstuk. De centrale vraag van dit werkstuk luidt als volgt: Hoe werd voormalig concentratiekamp Westerbork herinnerd in de eerste naoorlogse decennia en hoe verhield dit zich tot de Nationale herinneringscultuur van Nederland?

Status Quaestionis

Collectief geheugen en lieux de mémoire

Voor de Tweede Wereldoorlog interesseerden historici zich nauwelijks voor de structuren van herinneren en het geheugen. Onderzoek naar herinnering is pas echt in de laatste decennia van de twintigste eeuw gaan toenemen. Toen verschenen er verschillende werken die voornamelijk de collectieve herinnering uiteenzette.³ Een uitzondering hierop was de Franse filosoof en socioloog Maurice Halbwachs die al voor de oorlog de term 'collectief geheugen' muntte. Hij stelde in zijn werk 'La mémoire collective' dat er een individueel geheugen bestond, maar ook dat er een geheugen bestond van een grotere groep, het collectief genoemd. Dit neemt niet weg dat elk individu ook herinneringen heeft, maar volgens Halbwachs zijn deze individuen de groepsleden. Door deze definitie lijkt de collectieve herinnering een soort synoniem voor de samenleving en dus de nationale

¹ Bert Wagendorp, 'Op 4 mei', *de Volkskrant* (4 mei 2017).

² 'Statische, beschouwende shots van het concentratiekamptoerisme', *de Volkskrant* (4 mei 2017).

³ R. Van Ginkel, *Rondom de stilte. Herdenkingscultuur in Nederland* (Amsterdam 2011) 22; L. A. Coser, *Maurice Halbwachs on collective memory* (Chicago 1992) 12.

herinnering. Het collectieve geheugen en de herinneringen aan het verleden die hierin een plek hebben verkregen zijn volgens Halbwachs onlosmakelijk verbonden met de identiteit van de samenleving.⁴ De collectieve herinneringen zijn diep geworteld in verschillende sociale groepen en zij houden op met bestaan wanneer die groep zou verdwijnen. Dit zou betekenen dat er een einde zit aan de collectieve herinnering waardoor er een kloof ontstaat tussen de geschiedschrijving en collectieve herinneringen. Want historici houden geen rekening met collectieve herinneringen terwijl zij het verleden opschrijven.⁵

Historicus Jos Perry publiceerde in 1999 het boek 'Wij herdenken, dus wij bestaan' waarin hij verschillende motieven onderzocht om te herdenken. Zijn conclusie was dat de collectief herdachte gebeurtenissen identiteit geeft aan de mensen die herdenken, net als Halbwachs al eerder concludeerde. Want een individu kan zich identificeren met de herinneringen van een grotere groep. Het idee dat een groep een gezamenlijk verleden heeft doorgemaakt zorgt ervoor dat een individu zich onderdeel gaat voelen van deze groep of gemeenschap. Hierdoor verschaft het geheugen dus eigenlijk de identiteit van dit individu. In een onderzoek naar herinneringscultuur is het dus van belang om niet alleen te kijken naar wie er wordt herdacht maar ook naar diegene die herdenken.⁶

Socioloog en antropoloog Rob van Ginkel is werkzaam aan de Universiteit van Amsterdam. In zijn bundel 'Rondom de stilte. Herdenkingscultuur in Nederland,' dat gepubliceerd werd in 2011, hanteerde hij een andere definitie van het collectief geheugen dan Halbwachs. Van Ginkel stelde dat na de Tweede Wereldoorlog een collectieve nationale herinnering tot stand kwam in monumenten en herdenkingsactiviteiten (of- rituelen). Hierin werden bepaalde gebeurtenissen uit het verleden centraal gesteld, terwijl andere elementen werden onderbelicht of zelfs verzwegen.⁷ Onder de noemer van collectieve herinnering functioneerden volgens van Ginkel verschillende herinneringsgemeenschappen die onderling concurreerden over welke verleden centraal zou moeten staan in het herinneren en welke norm herinneringspraktijken zouden moeten krijgen.⁸ Volgens hem is het concept collectief geheugen daardoor meervoudig en dynamisch te noemen. Het nationale kader dat volgens Halbwachs verbonden is aan het collectief geheugen is volgens van Ginkel slechts een mogelijke uitkomst. Daarnaast stelde van Ginkel dat het collectief geheugen dynamisch is omdat het kan veranderen door verschillende maatschappelijke en culturele ontwikkelingen.⁹

⁴ Van Ginkel, *Herdenkingscultuur*, 22; M. De Keizer 'Inleiding', in idem en M. Plomp., *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren* (Amsterdam 2010) 11; F. Van Vree, *In de schaduw van Auschwitz. Herinneringen, beelden, geschiedenis* (Groningen 1995) 14; J.R. Gillis, 'Memory and Identity: The History of a Relationship', in: idem, *Commemorations: The Politics of National Identity* (Princeton 1994) 3.

⁵ I. De Haan, *Na de ondergang. De herinnering aan de Jodenvervolgung in Nederland 1945-1995* (Amsterdam 1997) 10.

⁶ J. Perry, *Wij herdenken, dus wij bestaan. Over jubilea, monumenten en de collectieve herinnering* (Nijmegen 1999) 29.

⁷ Van Ginkel, *Herdenkingscultuur*, 22.

⁸ Ibidem, 22-24.

⁹ Ibidem, 22.

Mensen associëren herinneren vaak in de vorm van monumenten of herinneringsplaatsen. De Frans Historicus Pierre Nora is de bedenker van het concept *lieux de mémoire*, wat als herinnerings- of geheugenplaats vertaald kan worden. Nora definieerde het concept als volgt: '*Any significant entity, whether material or non-material in nature, which by dint of human will or the work of time has become a symbolic element of the memorial heritage of any community.*'¹⁰ Plaatsen van herinnering kunnen dus zowel fysieke plaatsen zijn maar ook rituelen of symbolen. Deze fysieke en symbolische plekken kenmerken zich door de associaties die zij met gebeurtenissen uit het verleden oproepen. Het gat dat ontstaat tussen het verleden en de herinnering daaraan wordt gedicht door deze herinneringsplaatsen. Zo wordt het verleden vastgelegd op een bepaalde plek en toegeëigend door de dominante herinneringsgemeenschap, waardoor het verleden onderdeel wordt gemaakt van het heden.¹¹ Dit voorkomt dat bepaalde gebeurtenissen in de vergetelheid raken en zorgt ervoor dat anderen juist vergeten worden.¹²

Emeritus hoogleraar James Young schreef in 1993 het boek 'The Texture of Memory. Holocaust Memorials and Meaning,' waarin hij diverse gedenktekens aan de Holocaust onder de loep heeft genomen in verschillende landen. Hij stelde dat elk land een andere manier van herdenken heeft, met eigen tradities en ervaringen waardoor de gedenktekens ook andere plaatsen krijgen in het collectief geheugen van deze landen. Zo is er bijvoorbeeld een enorm verschil in de herinneringscultuur van Polen en die van Nederland. De Polen hebben echt te maken met de fysieke resten van de Holocaust omdat de meeste vernietigingskampen zich daar bevinden.¹³ In Nederland hebben we hier niet zo zeer mee te maken, maar hoe Nederland omging met zijn herinneringscultuur zal hieronder nader worden onderzocht.

Herinneringscultuur in Nederland

Directeur van het NIOD en voormalig hoogleraar Frank van Vree publiceerde in 1995 het boek 'In de schaduw van Auschwitz.' Deze publicatie gaat over de herinneringen aan de Holocaust in Nederland en daarbuiten. De vraag die Van Vree zich in dit boek stelde is welke betekenis men aan de oorlog toekende en welke plaats deze geschiedenis inneemt in de samenleving.¹⁴ In de bundel is geen afbakening van tijd of slachtoffergroepen gemaakt om de gelaagdheid van het collectieve geheugen bloot te leggen. Er is echter wel sprake van een selectie: politieke debatten, persoonlijke herinneringen of buiten-Europese perspectieven zijn niet meegenomen in deze bundel.¹⁵ Waar hij juist wel gebruik

¹⁰ P. Nora, *Reals of memory. Rethinking the French past. Vol 1: Conflicts and divisions* (New York 1996) XVII.

¹¹ De Haan, *Ondergang*, 11.

¹² De Keizer, *Zenuw*, 13.

¹³ J. Young, *The Texture of Memory. Holocaust Memorials and Meaning* (New York 1993) 1-13.

¹⁴ Van Vree, *Auschwitz*, 7.

¹⁵ Ibidem, 8.

van maakte in zijn onderzoek waren de betekenissen van gedenktekens, romans, films en wetenschappelijke literatuur. Ook van Vree koppelde herinnering aan de identiteit van de samenleving, evenals Halbwachs en Perry. Zo stelde van Vree dat zowel individuele als collectieve herinneringen niet los gezien kunnen worden van de identiteit van een samenleving. Door een organisatie van de herinneringen worden bepaalde zaken in- en uitgesloten, maar deze organisatie voorziet het individu of het collectief tegelijkertijd van identiteit. Door het maken van deze selectie ontstaat uiteindelijk een georganiseerd verhaal. Door middel van de herinneringen aan het verleden in dit verhaal, geven wij de wereld waarin we leven zin en betekenis.¹⁶ Van Vree was de eerste Nederlandse historicus die het onderwerp naar de herinneringscultuur van Nederland aansneed en velen volgden zijn voorbeeld.

Zo verscheen in 1997 de publicatie 'Na de ondergang. De herinnering aan de Jodenvervolgung in Nederland 1945-1995' van historicus en hoogleraar Ido de Haan. Centraal in zijn boek staat de wijze waarop na 1945 in Nederland over de Jodenvervolgung is gedacht en gesproken en over de invloed die dat heeft gehad op de Nederlandse cultuur.¹⁷ Anders dan bovengenoemd werk van Frank van Vree maakt de Haan wel een selectie naar slachtoffergroepen in zijn onderzoek. Hij bekeek welke plaats de Jodenvervolgung kreeg in de nationale herinneringscultuur in de eerste vijftig jaar na de bevrijding. Hij laat zien dat de herinneringscultuur aan verandering onderhevig is en welke verschuivingen er optreden in de plaats die de Jodenvervolgung kreeg in het nationale vertoog. De Haan zette zich af tegen de gemeenschappelijke opinie waarin gesteld werd dat de herinnering aan de Jodenvervolgung eerst verdrongen werd en later pas perioden van verwerking aanbraken, als een soort golfbeweging.¹⁸ De Haan weerlegde de theorie van deze golfbewegingen die gebaseerd was op de generatiewissel. De theorie ging ervan uit dat de opkomst van een tweede generatie in de jaren zestig ervoor zorgde dat de eerste generatie, diegene die de oorlog meemaakte, gedomineerd werd. De tweede generatie zou juist wel willen praten over de Jodenvervolgung terwijl de eerste generatie hierover wilde zwijgen. De Haan stelde dat de eerste generatie helemaal niet per se wilde zwijgen, want hij wees erop dat er in de jaren vijftig al veranderingen optraden in de nationale herdenkingscultuur.¹⁹

Frank van Vree heeft samen met hoogleraar Rob van der Laarse de bundel 'De dynamiek van de herinnering, Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context' samengesteld, dat werd uitgebracht in 2009. In deze bundel bekeken de auteurs de herinneringscultuur van Nederland in een internationale context om zo gemeenschappelijke wortels en patronen op te sporen,

¹⁶ Ibidem, 14; Gillis, *Memory*, 3.

¹⁷ De Haan, *Ondergang*, 7.

¹⁸ Ibidem, 2.

¹⁹ Ibidem, 3.

het ging tenslotte om een Europese oorlog.²⁰ Zo werd er ook gekeken naar de herinneringscultuur van Duitsland en Oostenrijk en de herdenkingen in Groot-Brittannië. Nog een reden voor een internationale context was volgens de auteurs nodig omdat in onze tijd een onderzoek naar herinnering vraagt om een diepere reflectie. Door de herinneringscultuur in internationale context te scheppen kan er gereflecteerd worden op de eigen herinneringscultuur.²¹ In het onderzoek hebben de auteurs zich met name gericht op het op dat moment dominante vertoog dat zichtbaar werd in monumenten, musea, tv-programma's, ceremonies, rituelen en politieke besluitvorming.²²

Historica en emeritus onderzoekster bij het NIOD Madelon de Keizer gaf samen met film- en literatuurwetenschapster Marije Plomp de bundel 'Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren' uit in 2010. In deze bundel werd een breed overzicht gegeven van de herinneringscultuur waarbij zowel fysieke als symbolische gedenkplaatsen werden aangehaald. In tegenstelling tot het werk van de Haan en van Vree, die de plek van de Jodenvervolging in de herinneringscultuur van de afgelopen vijftig jaar bekijken, gaat deze bundel in op de plek die de Tweede Wereldoorlog krijgt in de hedendaagse herinneringscultuur. Hierbij kijken zij niet alleen naar de Jodenvervolging maar ook naar andere slachtoffergroepen zoals, Roma en Sinti, homoseksuelen en Indische Nederlanders.²³ In deze bundel is er anders gekeken naar het begrip lieux de mémoire van de bedenker Pierre Nora. De Klomp beschreef in de inleiding dat deze bundel: "juist willen wij laten zien hoe plaatsen van herinnering door de mensen voortdurend werd geschapen en herschapen en waarom mensen dat doen."²⁴ Daarnaast is er in deze bundel een bredere definitie gegeven aan lieux de mémoire, omdat ook uitspraken als "Hamas, Hamas, alle Joden aan het gas" hierin worden meegenomen.

Journaliste Maud van Reijt schreef het boek 'Zestig jaar herrie om twee minuten stilte. Hoe wij steeds meer doden gingen herdenken', dat in 2010 verscheen. Hierin onderzoekt van Reijt de totstandkoming van de hedendaagse herdenking op 4 mei en die discussies die hierover zijn gevoerd. Een voorbeeld hiervan was de discussie die toen speelde, het wel of niet herdenken van Duitsers op 4 mei. Wie, wanneer en hoe we herdenken is door de jaren heen keer op keer veranderd.²⁵ In dit boek geeft zij het proces van herdenken door de jaren heen weer, vanaf 1945 tot aan het heden, waarin steeds werd bekeken welke slachtoffers er wel of niet herdacht werden.

²⁰ R. Van Vree en R. Van der Laarse, *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009) 9.

²¹ Van Vree, *Dynamiek*, 15.

²² Ibidem, 7.

²³ De Keizer, *Zenuw*, 11.

²⁴ Ibidem, 15.

²⁵ M. van Reijt, *Zestig jaar herrie om twee minuten stilte. Hoe wij steeds meer doden gingen herdenken* (Amsterdam 2010) 9.

Socioloog en antropoloog Rob van Ginkel bracht in 2011 het boek 'Rondom de stilte. Herdenkingscultuur in Nederland' uit. Herdenkingscultuur definieerde hij als volgt: "Het geheel aan opvattingen, handelwijzen en materiële uitingen rond de herinnering aan en herdenking van de oorlog."²⁶ In deze publicatie bekeek Van Ginkel de veranderingen in het Nederlandse herdenken en herinneren aan de Tweede Wereldoorlog en stelde hij met name de vraag: "(...) hoe deze herinneringspolitieke herschikking gestalte kreeg in monumenten, gedenkplaatsen en rituele handelingen en vertogen,"²⁷ door van Ginkel aangeduid als materiële en immateriële herdenkingspraktijken. Hij was hierbij vooral gericht op de personen die initiatief namen voor bepaalde gedenkplekken- of rituelen, hun motieven en de vormgeving ervan.²⁸

Methode en vraagstelling

De herinneringscultuur in Nederland, die van Vree in 1995 als een van de eerste onderzoekers aansneed, is uitgegroeid tot een groot thema binnen de Nederlandse wetenschap. De laatste decennia zijn er door vele historici en journalisten diverse publicaties over het onderwerp uitgekomen. Echter zijn dit voornamelijk publicaties over de nationale Nederlandse herinneringscultuur, soms werd er een specifieke slachtoffergroep centraal gesteld, zoals in het werk van De Haan, maar zij blijven vrij algemeen. Herinneringsplekken, als bijvoorbeeld kamp Westerbork, kwamen zelden in deze publicaties aan bod. Veel specifieke publicaties over dit voormalig concentratiekamp zijn er nog niet verschenen, daarom leek dit mij een interessante casus voor dit bachelorwerkstuk. Voormalig kamp Westerbork herinnert aan het vertrek van 93 treinen met in totaal 101.243 Joden en 245 Roma en Sinti met de bestemmingen Auschwitz, Sobibor, Theresienstadt en Bergen-Belsen.²⁹ Deze deportaties vonden plaats vanaf juli 1942 tot september 1944 en slechts 5.000 van hen zijn teruggekeerd.³⁰ In dit onderzoek staat de vraag centraal hoe voormalig concentratiekamp Westerbork herinnerd werd in de eerste naoorlogse decennia en hoe dit zich verhiel tot de Nationale herinneringscultuur van Nederland.

Om te kunnen begrijpen hoe het herinneringsproces van kamp Westerbork zich heeft ontwikkeld is het belangrijk om eerst de vraag te beantwoorden hoe deze herinnering aan kamp Westerbork zich verhiel tot de nationale oorlogsherinnering aan de Jodenvervolging.³¹ Daarom wordt er in de eerste paragraaf een schets gegeven van de nationale Nederlandse herinneringscultuur. Deze

²⁶ Van Ginkel, *Herdenkingscultuur*, 21.

²⁷ Ibidem, 20.

²⁸ Ibidem, 20-21.

²⁹ R. Hijink, *Voormalige concentratiekampen. De monumentalisering van de Duitse kampen in Nederland* (Hilversum 2011) 86-87.

³⁰ Hijink, *concentratiekampen*, 87.

³¹ Ibidem, 88.

ationale herinneringscultuur is, zoals in de Status Quaestionis beschreven, een onderwerp dat door een aantal historici eerder is onderzocht. Daarom zal ik mij voornamelijk baseren op deze publicaties. Ondanks dat kamp Westerbork een verleden kent van vele slachtoffergroepen ga ik in dit bachelorwerkstuk specifiek in op de Joodse slachtoffers van het Nazi-regime. De reden hiervoor is de omvang van het werkstuk, het is te klein om aan alle slachtoffergroepen recht te kunnen doen. De deelvraag zal worden ingedeeld in drie perioden: 1945-1960, 1960-1970 en tot slot 1970-1980.

Tegenwoordig is Westerbork alom bekend als een herinneringsplek wat door het 'herinneringscentrum' wordt bekrachtigd, maar hoe zat het vlak na de bevrijding met de herinnering aan de Jodenvervolging op deze plek? In de tweede paragraaf zal worden ingegaan op de omgang met- en de herinnering aan kamp Westerbork in de eerste naoorlogse jaren. Hierbij is gebruik gemaakt van krantenberichten uit zowel regionale als nationale kranten die berichtte over herdenkingen, onthullingen van monumenten en andere herinneringspraktijken. Tot slot staat in de derde en laatste paragraaf de totstandkoming van diverse monumenten en de weg naar het Nationaal Monument Westerbork centraal. In deze deelvraag wordt, door middel van de secundaire literatuur en diverse krantenberichten, uiteengezet welke monumenten er werden opgericht, aan wie deze monumenten herinnerde en wie de initiatiefnemers waren. Want zoals historicus Perry ook beschreef is het niet alleen belangrijk om te kijken wie er wordt herinnerd maar ook wie er herinneren.³²

³² Perry, *Collectieve herinnering*, 29.

Hoe zag de Nederlandse herinneringscultuur aan de Jodenvervolging eruit tussen 1945-1970?

Je zou verwachten dat na de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog de miljoenen slachtoffers van het naziregime een centrale plek zouden krijgen in de herinneringscultuur van Nederland. Maar niets was minder waar, althans niet voor de eerste naoorlogse periode. Brits historicus en hoogleraar Tony Judt sprak over “the amnesia of national experiences” waarmee hij bedoelde dat de Jodenvervolging een van de onderwerpen was die men liever wilde negeren, omdat het nationale leed centraal stond.³³ Binnen de nationale herinneringscultuur was geen plek voor specifieke slachtoffergroepen. Terwijl tegenwoordig, afgaande op herdenkingen, literatuur en monumenten, de herinneringscultuur juist in het teken staat van de vervolging en vernietiging van Joden en andere door de nazi's beschouwde minderheden.³⁴ In deze deelvraag staat de vraag centraal: Hoe zag de Nederlandse herinneringscultuur aan de Jodenvervolging eruit tussen 1945-1970?

De Jodenvervolging in herinnering: de jaren veertig en vijftig

De herinneringscultuur van de jaren veertig en vijftig liet zich kenmerken door verzet en herrijzenis tegen de vijand. De collectieve herinnering in deze periode liet zich omschrijven als: ‘We hebben allemaal geleden en gestreden.’³⁵ De Tweede Wereldoorlog werd dus herdacht als een nationale gebeurtenis waar de sterke natie gezamenlijk uit was gekomen.³⁶ Het herdenken stond in het teken van sterke Nederlandse natie, waarin de Nederlander zich heeft verzet tegen de vijand, ook wel de nationale verzetsmythe genoemd.³⁷ Voor specifieke slachtoffergroepen als de Joden was geen plaats, de herinnering aan de oorlog werd als het ware ingepast in het nationale discours.³⁸ Dit betekende niet dat men het Joodse leed wilde vergeten, want er waren wel diverse monumenten en gedenkplaatsen voor de Joodse slachtoffers, zoals grafmonumenten op lokale begraafplaatsen.³⁹ Maar het apart herinneren van de Joodse slachtoffers paste niet in de collectieve herinnering van de eerste naoorlogse periode.

Monumenten, films en literatuur over de oorlog sloten aan bij dit nationale karakter. Een voorbeeld hiervan is het boek van Abel Herzberg, ‘De Kroniek van de Jodenvervolging.’ Deze publicatie was oorspronkelijk slechts een hoofdstuk in een 44-delig overzichtswerk over het nationale

³³ T. Judt, *Postwar. A history of Europe since 1945* (New York 2005) 808.

³⁴ Van Vree, *Auschwitz*, 7.

³⁵ Van Ginkel, *Herdenkingscultuur*, 379-380.

³⁶ Van Vree *Dynamiek* 7.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Ibidem; Van Vree, *Auschwitz*, 62.

³⁹ Van Ginkel, *Herdenkingscultuur*, 380.

geschiedverhaal dat het Nederlandse volk beschreef tijdens de bezettingstijd.⁴⁰ Deze publicatie van Herzberg wekte nog weinig interesse bij de Nederlandse bevolking in deze eerste naoorlogse jaren.⁴¹ Het werk is echter wel typerend voor deze naoorlogse periode waarin het Nederlandse volk centraal staat en waarin er weinig aandacht was voor specifieke slachtoffergroepen.

Het is duidelijk dat het dominante vertoog in deze jaren de positiviteit van de natie wilde uitstralen. De nationale verzetsmythe die ontstond in deze jaren is hiervan een goed voorbeeld:

“Voor 1940 was er een meneer Hitler, die verklaarde dat hij ons land nooit zou aanvallen maar hij deed het wel. Ons land was vastberaden. Dat nooit, hebben we gezegd. Wij blijven Oranje trouw, wij laten onze kinderen niet dwingen dingen te doen, die die meneer Hitler wilde. Jongens en meisjes van Amsterdam, uw vaders en grootvaders hebben onze vrijheid beschermd. Dat waren eigenschappen in ons volk die de mens sieren. Jonge burgers en burgeressen onthoudt dit.”⁴²

Dit vertoog hield na de oorlog nog lang stand. Overal werd benadrukt dat de verschrikkingen uit de Tweede Wereldoorlog de Nederlandse natie waren aangedaan door de vijand. Dit was ook van toepassing op de Jodenvervolging. In krantenberichten werd vermeld dat de Joodse landgenoten in grote aantallen waren omgekomen in Oost-Europa. Maar na de bevrijding waren de Nederlanders verlost van het “godeloze en onmenselijke antisemitisme.”⁴³ Dat er Joden waren die de oorlog hadden overleefd hadden zij te danken aan de vele Nederlanders die bereid waren hen, met gevaar voor eigen leven, te helpen.⁴⁴ Dit is wellicht ook wat Judt bedoelde met zijn uitspraak “the amnesia of national experiences”: de vijand had het kwaad gebracht en de Nederlandse natie is daarbovenop gekomen.

De terugkeer van Joden uit de kampen en hun integratie in de Nederlandse samenleving verliep niet gemakkelijk. Er was absoluut geen sprake van een warm welkom. De Joodse overlevenden hadden vaak niemand meer en de Nederlandse overheid schoot hen niet te hulp. De Joden werden door de overheid gezien als onderdeel van het Nederlandse volk en voor hen werden er dus geen andere maatregelen getroffen.⁴⁵ Helemaal opmerkelijk was de positie van de zogenoemde stateloze Joden die net als NSB’ers en SS’ers werden behandeld als volksvijanden. Dit omdat zij van oorsprong

⁴⁰ W. Ten Have, ‘De Holocaust’ in: M. De Keizer en M. Plomp., *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren* (Amsterdam 2010) 236 – 242, aldaar 238.

⁴¹ Van Ginkel, *Herdenkingscultuur*, 384.

⁴² Van Reijt, *Herrie*, 24.

⁴³ ‘Een woord over en tot de Joden’, *Het Vrije Volk* (17 mei 1945).

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ De Haan, *Ondergang*. 64.

Duits waren.⁴⁶ Ook op steun van de Nederlandse bevolking hoefden de kampoverlevenden niet te rekenen. Er was zelfs sprake van antisemitisme en een vijandige houding ten opzichte van de Joden, ondanks dat eerder werd vermeld dat het antisemitisme echt iets was van de bezetter. Sommige niet-Joden spraken hun spijt uit dat enkele Joden de vervolging overleefd hadden en anderen wilden de Joden hun bezittingen niet teruggeven. Een steeds terugkomend fenomeen dat benadrukt werd is dat de Joden dankbaar moesten zijn voor de geboden hulp in bezet Nederland.⁴⁷

Kenmerkend voor deze periode was ook de omgang met de voormalige concentratiekampen. Deze werden interneringskampen voor 'foute Nederlanders' en opvangkampen voor terugkerende Joden uit Duitse concentratiekampen. Op zaterdag 4 augustus 1945 stond er een artikel in *De Waarheid* getiteld 'De waanzin ten top' die deze absurde kwestie besprak met de woorden: 'het wordt steeds maller, maar niet mooier!'⁴⁸ Kampen kregen een nieuwe functie en werden daardoor niet gezien als lieux de mémoire, als een symbolische herinneringsplaats die de Jodenvervolging herinnerde. Overblijfselen van de kampen Vught en Westerbork werden niet beschermd maar zelfs aan het einde van de jaren veertig geveild of verkocht.⁴⁹

De Jodenvervolging in herinnering: de jaren zestig

Vanaf de jaren zestig begon er een langzame verandering op te treden in de nationale herdenkingscultuur van Nederland. Al eerder stelde Van Ginkel dat het collectieve geheugen een dynamisch karakter had en dat het kon veranderen door verschillende maatschappelijke ontwikkelingen. In de jaren zestig was dit het geval, de maatschappij veranderde waardoor de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog heroverwogen kon worden. De media ging hierbij een belangrijke rol spelen.⁵⁰ Zo werd tussen 1961 en 1965 de documentaireserie *De Bezetting* uitgezonden die aandacht schonk aan specifieke slachtoffergroepen zoals de Joden. In vier afleveringen werd stilgestaan bij de vervolging en de vernietiging van de Joodse landgenoten. Deze afleveringen gingen echter voorbij aan de individuele slachtoffers en er werd toch weer een enorme nadruk gelegd op het verzet en de solidariteit van niet-Joden.⁵¹ Hierdoor bleef het beeld van de sterke natiestaat en het verzet centraal staan, wat resulteerde in het verstevigen van de nationale verzetsmythe zoals deze in de voorgaande jaren gevestigd was.⁵²

In 1961 werd ook het Eichmann-proces op televisie uitgezonden, wat samen met het Tweede Auschwitzproces nieuwe feiten over de genocide naar voren bracht. In maart 1965 mochten

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Ibidem, 72.

⁴⁸ 'De waanzin ten top', *De Waarheid* (4 augustus 1945).

⁴⁹ Van Vree, *Dynamiek*, 135-136.

⁵⁰ Van Ginkel, *Herdenkingscultuur*, 382.

⁵¹ Van Vree, *Auschwitz*, 60-61.

⁵² Van Ginkel, *Herdenkingscultuur*, 382 – 383.

Nederlandse kampoverlevenden getuigen. Deze processen kregen veel media-aandacht.⁵³ Voorafgaand aan de uitzending van het Eichmann-proces werd de aflevering van *De Bezetting* over de Jodenvervolging uitgezonden. Dit was voor sommigen nodig, omdat 1945 lang geleden was en men niet meer precies wist wat de nazi's hadden aangericht.⁵⁴ Het Eichmann-proces kon misschien wel gezien worden als de oorzaak voor het toenemende bewustzijn onder de Nederlanders over hun rol tijdens de Jodenvervolging. Maar dit betekende echter niet dat de Nederlanders meer interesse kregen in de geschiedenis van de Jodenvervolging, het werd eerder als onaangenaam beschouwd.⁵⁵

Het boek 'Ondergang. De vervolging en verdelging van het Jodendom' van Jacques Presser werd in 1965 uitgegeven. Hierin schreef Presser gedetailleerd over het lot van de Joden en de hulp die de Nederlanders de Duitse bezetter hadden verleend. Deze publicatie bracht een grote shock teweeg in de Nederlandse samenleving. Het boek kreeg veel publiciteit en rekende af met de 'nationale verzetsmythe,' in plaats daarvan ontstond er een collectief besef van passieve schuld.⁵⁶ Binnen een jaar werden er maar liefst 140.000 exemplaren verkocht. Na een periode van minder aandacht kreeg, mede door het werk van Presser, de Tweede Wereldoorlog weer een plek in de publieke belangstelling.⁵⁷

De Jodenvervolging in herinnering: de jaren zeventig

Volgens De Haan was uit historisch onderzoek gebleken dat tussen de jaren zestig en zeventig geen revolutionaire veranderingen hebben plaatsgevonden in de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog.⁵⁸ Het Joodse slachtoffer kreeg pas een centrale plek in de nationale herinnering vanaf de jaren zeventig.⁵⁹ Natuurlijk was het niet zo dat er in de jaren zestig helemaal geen veranderingen optraden, maar het leek erop dat de herinnering aan de Jodenvervolging in de jaren vijftig meer ophef had veroorzaakt dan in de jaren zestig. Pas na de jaren zeventig brak er een cruciale periode aan in de herinnering aan de Jodenvervolging. In deze periode kwam de slachtoffergroep van de Joden pas echt centraal te staan in het nationale vertoog.⁶⁰

Dat de Joden vanaf de jaren zeventig een centrale plek kregen binnen de nationale herinnering heeft te maken met verschillende factoren. Ten eerste waren kampoverlevenden na de bevrijding psychisch beschadigd geraakt door de oorlog. Zij wilden niet meer herinnerd worden aan deze periode, maar vooral toen de oorlogsslachtoffers ouder werden kwamen deze trauma's uit het verleden weer

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ De Haan, *Ondergang*, 176.

⁵⁵ Ibidem, 177.

⁵⁶ Van Ginkel, *Herdenkingscultuur*, 384.

⁵⁷ Ibidem, 385.

⁵⁸ De Haan, *Ondergang*, 128.

⁵⁹ Ibidem, 129.

⁶⁰ Ibidem, 131.

boven.⁶¹ De tweede factor was de rechtszaak tegen de Drie van Breda, betreffende Duitse oorlogsmisdadigers die gevangen zaten in een Nederlandse gevangenis. Duitsland verzocht Nederland om deze gevangenen vrij te laten maar dit werd niet getolereerd door de Joods Nederlandse bevolking en er kwamen protesten. Onder invloed van deze discussie werd er in 1972 de Wet Uitkeringen Vervolgingslachtoffers 1940-1945 tot leven geroepen. Vervolgde Joden die nooit gehoord waren kregen nu wel een stem. Zij konden openlijk hun herinneringen aan de Jodenvervolging uitspreken en dit werd ook verwelkomd door de omgeving, in plaats van ongewenst in de voorgaande perioden.⁶²

In de eerste naoorlogse periode werd de Nederlandse herinneringscultuur gedomineerd door de nationale verzetsmythe. In dit narratief was geen plek voor specifieke slachtoffergroepen zoals de Joden. Zij waren onderdeel het collectieve geheugen en voor hen werden er geen andere maatregelen getroffen. Na de bevrijding werden de voormalige concentratiekampen hergebruikt, ditmaal als interneringskampen voor 'foute Nederlanders.' De kampen werden dus nog niet gezien als lieux de mémoire, symbolische herinneringsplekken aan de Jodenvervolging. Maar vanaf de jaren zestig was er langzamerhand een toenemende interesse voor de Jodenvervolging in de literatuur en op de televisie. Vooral de in 1965 uitgegeven publicatie van Jacques Presser heeft diepe indruk gemaakt en rekende volgens sommige historici zelfs af met de nationale verzetsmythe. Door diverse gebeurtenissen in de jaren zeventig, waaronder de rechtszaak tegen de Drie van Breda, kwam het "Joodse oorlogsslachtoffer" meer centraal te staan in de nationale herinnering en werden overlevenden meer gehoord dan ooit daarvoor.

⁶¹ Ibidem.

⁶² Ibidem, 132.

Hoe en op welke manier werd voormalig concentratiekamp Westerbork herinnerd in de eerste naoorlogse jaren?

In deze paragraaf staat de totstandkoming van voormalig concentratiekamp Westerbork als herinneringsplek aan de Jodenvervolging centraal. Tegenwoordig is Westerbork alom bekend als een herinneringsplek wat door de aanwezigheid van een 'herinneringscentrum' wordt bekrachtigd, maar hoe zat het vlak na de Bevrijding met de herinnering aan de Jodenvervolging op deze plek? Hoe veranderde Westerbork van een kamp in functie, als interneringskamp en tijdelijk onderkomen voor Indische Nederlanders, in een herinneringsplek? Om deze vragen te kunnen beantwoorden is naast secundaire literatuur ook gebruik gemaakt van diverse krantenartikelen uit deze periode. Allereerst volgt er een korte geschiedenis van kamp Westerbork met aandacht voor de aparte situatie dat ook na de oorlog het kamp nog actief in gebruik was. Daarna zal worden ingezoomd op de eerste jaren na de bevrijding en de omgang met de herinnering aan het kamp.

Korte geschiedenis van kamp Westerbork

Nadat in 1933 Adolf Hitler aan de macht was gekomen kwam er een vluchtelingenstroom op gang. Vele politieke tegenstanders en Joden vertrokken naar de buurlanden. In de loop der jaren verslechterde de situatie voor de Joden in Duitsland. Naar schatting zijn er in de periode 1933 – 1938 tussen de 31.000 en 40.000 Duitse en Oostenrijkse Joden naar Nederland gevlucht.⁶³ Na de Reichskristallnacht in 1938 kwam de grootste vluchtelingenstroom van Duitse Joden op gang. Het is moeilijk te achterhalen om welke aantallen het ging, omdat er ook een groot deel illegaal Nederland binnenkwam. De regering besloot een Centraal Vluchtelingenkamp te bouwen in de gemeente Westerbork te Drenthe. Op 9 oktober 1939 kwamen de eerste vluchtelingen het kamp bewonen.⁶⁴

Na de Duitse inval op 10 mei 1940 werden de regels voor de bewoners van het kamp strikter en kon men het kamp niet meer uit. Vanaf 1 juli 1942 werd Westerbork officieel overgenomen door de SD.⁶⁵ Hiermee werd het kamp een 'Judendurchgangslager' dat voor vele Nederlandse en Duitse Joden het doorvoerkamp werd naar het Oosten. Er vertrokken in totaal 93 treinen vanuit Westerbork naar verschillende concentratie- en vernietigingskampen, waarvan de meesten eindbestemming Auschwitz hadden. In totaal zijn er ongeveer 107.000 Joden uit Nederland weggevoerd, van hen keerde slechts 5.000 mensen terug.⁶⁶ Op 12 april 1945 werd kamp Westerbork bevrijd door de Canadezen en

⁶³ D. Mulder en R. Van der Kroef, *Vluchtelingenkamp Westerbork* (Hooghalen 1999) 12.

⁶⁴ Mulder, *Vluchtelingenkamp*, 25; D. Houwaart, *Westerbork. Het begon in 1933* (Den Haag 1983) 37 – 53.

⁶⁵ Hijink, *Concentratiekampen*, 77.

⁶⁶ Mulder, *Vluchtelingenkamp*, 38.

op dat moment zaten er nog 876 Joden gevangen. Zij mochten na de bevrijding het kamp niet direct verlaten.⁶⁷

Na de bevrijding kreeg kamp Westerbork diverse functies. Allereerst werd Westerbork een interneringskamp voor NSB'ers en collaborateurs.⁶⁸ Dit leidde tot een absurde situatie, omdat er in de eerste maanden na de bevrijding ook nog Joden in het kamp aanwezig waren. Zij werden ingezet om het kamp te bewaken waarmee de rollen min of meer waren omgedraaid. Pas aan het einde van 1945 vertrok de laatste Joodse gevangene uit het kamp, waarmee definitief een einde kwam aan 'Judendurchgangslager' Westerbork.⁶⁹ Tegen het einde van 1948 werd Westerbork overgenomen door het Ministerie van Oorlog en werd het kamp gebruikt als opvangplaats voor militairen. Zij kregen hier een opleiding voor het vertrek naar Nederlands-Indië. Na de onafhankelijkheid van Nederlands-Indië werd kamp Westerbork een woonoord en kreeg het de nieuwe naam 'De Schattenberg.'

Herinnering aan kamp Westerbork: de eerste jaren na de bevrijding

Pas in 1970 werd het Nationaal Monument Westerbork onthuld. Waarom heeft het 25 jaar geduurd voordat deze plek een Nationaal monument kreeg? Zoals in de vorige paragraaf uiteengezet werd kreeg de Jodenvervolging in de eerste periode na de bevrijding geen aparte plek in de nationale oorlogsherinnering. Het werd eerder verzwegen of ingepast in het nationale verhaal van heroïsch verzet tegen de onderdrukker.⁷⁰ Het feit dat Westerbork pas in 1970 een nationaal monument kreeg past in dit proces. Daarnaast had kamp Westerbork ook een andere positie dan de andere Nederlandse kampen Vught en Amersfoort, want Westerbork was het voorportaal van Auschwitz.⁷¹ Dit alles wilde niet zeggen dat er geen aandacht was voor het voormalige concentratiekamp en haar geschiedenis. Ondanks dat Westerbork na de oorlog nog een kamp in functie was, werd het leed dat was geleden tijdens de Tweede Wereldoorlog op deze plek niet vergeten. Direct na de bevrijding publiceerde kranten over de geschiedenis van het kamp als voorportaal van de dood, werden er gedichten geschreven en herdenkingsdiensten georganiseerd. Uit deze krantenartikelen is op te maken dat Westerbork echt een begrip was geworden in naoorlogs Nederland.

Direct na de bevrijding zijn er mensen geweest die een bezoek hebben gebracht aan kamp Westerbork. De reden hiervoor kan geweest zijn om het 'beruchte' kamp met eigen ogen te zien of om vermiste geliefden of familieleden op te sporen. Zo blijkt uit een artikel, dat op 6 mei 1945

⁶⁷ Hijink, *Concentratiekampen*, 157.

⁶⁸ Herinneringscentrum kamp Westerbork – de zomer van 1945, <http://www.kampwesterbork.nl/nl/geschiedenis/interneringskamp/de-zomer-van-1945/index.html#/index> (geraadpleegd 25 april 2017).

⁶⁹ D. Mulder en B. Prinsen, *Bronnen van herinnering* (Hooghalen 1993) 24; Hijink, *Concentratiekampen*, 157.

⁷⁰ Hijink, *Concentratiekampen*, 97.

⁷¹ Ibidem, 87-88.

gepubliceerd werd in *Trouw*, dat het kampbezoek van de journalist tevergeefs was geweest omdat de vermiste vrouw van zijn medebezoeker niet werd teruggevonden. Directe betrokkenen van de slachtoffers bezochten het kamp, maar ook omstanders zoals journalisten. In dit geval waren zij zich bewust van de functie van het kamp als 'Judendurchgangslager' en gingen zij ervanuit dat de vermiste vrouw op transport was gezet naar het Oosten. Wel valt op te maken dat kort na de bevrijding de geografische ligging van het kamp niet alom bekend was, aangezien de auteur dit eerst uiteen moest zetten.⁷² Dat zo snel na de bevrijding bezoekers naar het voormalige concentratiekamp kwamen betekende dat men zich wel bewust was van de gebeurtenissen aldaar of er in ieder geval interesse in had.

Ook het schrijven van gedichten was een manier om het verleden te herinneren of te verwerken. Een voorbeeld van zo'n gedicht, opgedragen aan de slachtoffers van kamp Westerbork, verscheen in mei 1945 in *Vrij Nederland* getiteld 'Een woord over en tot de Joden':

'En dit weet ieder wel / achter de hei van Westerbork / ligt enkel nog de hel! / Terwille van dit kleine lam / zijn lach, zijn lief gezicht / zijn stemmetje, dat afscheid nam / heb ik dit lied gedicht / Hij ging ook mee naar Westerbork / nu is 't, of hij mij roept / „om wat ik leed in Westerbork / moet Hitler zijn vervloekt”⁷³

Vrij Nederland was een linkse verzetskrant die na de bevrijding een grote oplage kende.⁷⁴ Het gedicht in een krant als deze spreekt over de slachtoffers uit heel Nederland, niet alleen vanuit een regio of provincie. De toon van dit gedicht wees erop dat men zich bewust was van de gebeurtenissen in kamp Westerbork. Het kamp werd geassocieerd met de hel, de slachtoffers met lammetjes. De overige tekst uit het krantenartikel leert ons dat de positiviteit van de natie centraal staat en dat de bezetter al het kwaad had gebracht: "Goddank zijn duizenden Nederlanders van harte bereid gevonden, om aan de geplaagde en vervolgte Joden onderdak en gastvrijheid te bieden."⁷⁵

In 1945 zijn er ook een aantal herdenkingsdiensten gehouden. Zo werd er in juli een herdenking gehouden ter nagedachtenis aan de gevallen Joden in Amsterdam. Deze dienst was georganiseerd door de Nederlandse Zionistenbond in de Portugees Israëlitische synagoge.⁷⁶ In november dat jaar werd er in Groningen een herdenking georganiseerd voor slachtoffers die zijn gecremeerd in kamp Westerbork. Als symbool voor deze slachtoffers werd er een urn in het

⁷² 'Westerbork. Een bezoek aan het beruchte kamp', *Trouw* (6 mei 1945).

⁷³ 'Een woord over en tot de Joden', *Vrij Nederland* (17 mei 1945).

⁷⁴ *Vrij Nederland*: overzicht van een eigenzinnig opinieblad, <http://persmuseum.nl/webexpo/vrij-nederland-overzicht-eigenzinnig-opinieblad/> (geraadpleegd op 11 mei 2017).

⁷⁵ 'Een woord over en tot de Joden', *Vrij Nederland* (17 mei 1945).

⁷⁶ 'Gevalen Joden herdacht', *Het vrije volk* (20 juli 1945).

Provinciehuis geplaatst waar betrokkenen de gelegenheid kregen om te rouwen. Op diezelfde dag werd er een rouwdienst gehouden in de Martinikerk, waar de burgemeester van Groningen en de Commissaris van de Koningin gesproken hebben.⁷⁷ In december bracht prinses Juliana een bezoek aan Groningen. De prinses bezocht ook begraafplaats het Esserveld waar zij een krans legde ter nagedachtenis aan de Groningers die in Westerbork waren gefusilleerd.⁷⁸ Het feit dat een belangrijk figuur als de Prinses deze krans komt leggen is veelzeggend. De koninklijke familie had een hoge status, Juliana legde de krans namens het volk van Nederland. Ongeveer vier maanden later, op 12 april 1946, werd er stilgestaan bij het feit dat precies een jaar geleden het kamp werd bevrijd door de Canadezen. Ter ere van deze gelegenheid werd de vlag in Westerbork gehesen waarbij werd stilgestaan bij de Joodse slachtoffers. Op de bijgevoegde afbeelding werden twee bevrijde Joodse kinderen getoond.⁷⁹

De Jodenvervolgung bleef onderwerp van gesprek, helemaal tijdens de ophef over de Hollandse Schouwburg aan het eind van 1946 en in 1947. In 1946 werd het Comité Hollandse Schouwburg opgericht, door de socialisten Sam de Wolf en Johan Winkler, die beiden Joodse overlevenden waren van de oorlog. De Wolf heeft in kamp Westerbork gezeten en Winkler is tijdens de oorlog ondergedoken geweest en werd later hoofdredacteur van *Vrij Nederland*.⁸⁰ Het comité had het doel voor ogen de Hollandse schouwburg te kopen. In vele krantenberichten werd opgeroepen actie te voeren en geld in te zamelen om deze verkoop mogelijk te maken. De huidige eigenaren wilden de schouwburg weer tot een plek van vermaak maken, maar het comité vond dit ongepast. Zij wilden er een herdenkingsplaats van maken, omdat dit de laatste plek was voordat de Joden naar Westerbork en het Oosten werden gedeporteerd. Uiteindelijk is dit gelukt en werd de schouwburg in 1947 overgedragen aan het comité. Zij droegen het pand vervolgens over aan de gemeente Amsterdam.⁸¹ Eerder dat jaar, in januari om precies te zijn, bracht de koningin een bezoek aan Amsterdam. Tijdens haar ronde door de stad wilde zij stoppen voor de Hollandse Schouwburg om hier een minuut stilte te houden voor de slachtoffers die vanuit hier naar Westerbork en elders waren gedeporteerd.⁸² Hieruit valt op te maken dat ook het staatshoofd achter de plannen van het comité stond, aangezien zij stil stond bij de geschiedenis van de plek en deze wilde herdenken.

In april 1947 kwam het boek van Heinz Wielek met de titel 'De oorlog die Hitler won' uit. Deze naam was het pseudoniem van Wilhelm Kweksilber, een Duitse Jood die gevlucht was naar Nederland.

⁷⁷ 'Groningen eert zijn gevallen', *De Heerenveensche Koerier* (29 oktober 1945).

⁷⁸ 'Prinses Juliana bezocht Groningen', *Drentsche en Asser Courant* (15 december 1945).

⁷⁹ 'Westerbork heesch de vlag', *Algemeen Handelsblad* (12 april 1946).

⁸⁰ Winkler, Johan, <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn4/winkler> (geraadpleegd op 11 mei 2017).

⁸¹ 'Oproep van het comité Hollandse Schouwburg' *De Tijd* (14 december 1946); 'De Hollandse Schouwburg, *Het vrije volk* (14 december 1946); 'De Hollandse Schouwburg', *De Apeldoornsche Courant* (21 januari 1947); 'Hollandse Schouwburg comité verkeerd in tijdnood', *Algemeen handelsblad* (23 januari 1947); 'Helpt Hollandse Schouwburg tot een waardig doel te bestemmen', *De Waarheid* (23 januari 1947); 'Actie Hollandse Schouwburg', *Algemeen Handelsblad* (26 maart 1947).

⁸² 'Koningin bezoekt bedrijfsscholen', *Algemeen handelsblad* (18 januari 1947).

Tijdens de oorlog hebben hij en zijn familie gevangen gezeten in kamp Westerbork, maar enkel Wilhelm werd vrijgesteld van transport en mocht terugkeren naar Amsterdam. Zijn familie werd gedeporteerd naar Auschwitz en Sobibor en overleefde de oorlog niet. Het boek schreef hij tijdens zijn onderduik in 1944 en was in opdracht van Johan Winkler. In het boek heeft hij ook zijn persoonlijke verhaal als ooggetuige in kamp Westerbork opgenomen. Het boek werd goed ontvangen, met name in de Joodse gemeenschap. Wieleks publicatie vulde een lege plek in, er waren namelijk veel boeken geschreven over de bezetting in Nederland maar nog niet specifiek over de situatie van de Joden.⁸³

Een jaar later werd er op de begraafplaats in Ouderkerk een van de eerste monumenten onthuld die de slachtoffers van de 'Duitse barbarij' herdacht. Bij de onthulling van het monument werden ook een aantal urnen met as van slachtoffers van kamp Westerbork bijgezet. Er was een grote religieuze en ambtelijke delegatie aanwezig bij de onthulling van het monument. De Joods orthodoxe gemeenschap werd vertegenwoordigd door opperrabbijn Tal en Rodrigues Pereira, ook afgevaardigden van de Portugese Israëliëse gemeenschap waren aanwezig. Daarnaast woonden er ook een aantal leden van kerkgemeenschappen en burgemeesters uit diverse gemeenten de bijeenkomst bij. Het bestuur van het Portugees Israëliëse Broederschap 'Matsebeth Aben' was de initiatiefnemer van het monument. Tijdens het slotwoord werd er de wens uitgesproken voor een monument in de synagoge, met daarop de namen van hen die niet waren teruggekeerd.⁸⁴

Herdenkingen werden ook het jaar daarop gehouden, vaak op lokale schaal. Bij deze herdenkingsdiensten werd wederom stilgestaan bij de Joodse slachtoffers die via Westerbork weg zijn gevoerd. Op 4 mei werden op verschillende plekken in Amsterdam bloemen en kransen neergelegd. Zo ook bij de Hollandse Schouwburg, waar men kransen legde voor de gevallen verzetsstrijders en de gedeporteerde Joden. Hierin is het nationale verhaal van herdenking te herkennen, de verzetsstrijders staan voor het goede van de Nederlandse natie tijdens de bezetting. Diezelfde dag werd er in de diamantenbeurs een toespraak gehouden om de niet teruggekeerde werknemers te herdenken. Op de muur van het gebouw werd een plaquette door de burgemeester onthuld ter nagedachtenis aan deze slachtoffers. Ook in Den Haag werd er een soortgelijke plaquette onthuld, die de gevallen werknemers herinnerde.⁸⁵

In juni werd er op de Amsterdams Joodse begraafplaats Muiderberg een monument onthuld ter herinnering aan de uit Amsterdam gedeporteerde Joden. Initiatief voor dit monument kwam van de 'Stichting het Joodse begrafeniswezen' te Amsterdam. In samenwerking met het 'kerkbestuur der Joodse gemeente Amsterdam' is het monument tot stand gekomen. Ook werd het idee geopperd om

⁸³ 'De oorlog die Hitler won', *Nieuw Israelitisch Weekblad* (30 april 1948); 'Een boek van getuigenis tot in eeuwigheid', *Nieuw Israelitisch Weekblad* (14 mei 1948). Kweksilber, Wilhelm, <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn5/kweksilber> (geraadpleegd op 13 mei 2017).

⁸⁴ 'Bedevaart naar Ouderkerk', *Nieuw Israelitisch Weekblad* (4 augustus 1947).

⁸⁵ 'Herdenking', *Nieuw Israelitisch Weekblad* (14 mei 1948).

naast het monument de as van de slachtoffers te begraven, zoals ook bij het monument in Ouderkerk was gedaan. Bij de onthulling van het monument waren, eveneens als in Ouderkerk, veel afgevaardigden van de Joodse gemeenschap en de kerkgemeenschap aanwezig alsmede de burgemeester van Amsterdam. Voorzitter van het Kerkbestuur der Joodse Gemeente Amsterdam J. Parsser nam als eerste het woord:

“Eeuwen de treurtijd voor ons Joden, is het juist 5 jaar geleden, dat bij een grote razzia, waarbij het hele Amsterdamse centrum afgezet was, de Joden uit dat stadsdeel uit hun huizen gesleurd werden, verzameld werden op het J.D. Meyerplein, toen nog het hart van de Jodenhoek, in de voormalige Nieuwe Synagoge geregistreerd werden en de reis naar Westerbork moesten aanvaarden. Ter nagedachtenis van hen en van hen die vóór die datum en daarna door de nietsontziende, wrede Duitse bezetter tussen 1940 - 1945 naar de vernietigingskampen gestuurd werden, vanwaar zij nimmer terugkeerden, zijn wij vandaag hier bijeengekomen.”⁸⁶

Een aantal maanden later, in oktober, werd er op de begraafplaats in Haarlem een soortgelijk monument genaamd ‘de onbekende soldaat’ onthuld. Wederom waren opperrabbin Tal, Rodrigues Pereira en de voorzitter van de Kerkgemeenschap aanwezig bij de onthulling. Ook de commissaris van de koningin, de burgemeester van Haarlem en diverse andere landelijke instanties woonden de plechtigheid bij.⁸⁷

Kortom, in de eerste naoorlogse jaren werden de slachtoffers van kamp Westerbork op diverse manieren herdacht. Het kamp werd bijvoorbeeld een week na de bevrijding al bezocht, er werden gedichten geschreven over de Jodenvervolging, herdenkingen georganiseerd, kransen gelegd, discussies gevoerd over herinneringsplekken, lokale monumenten opgericht en boeken geschreven. Kamp Westerbork werd hierdoor, ondanks dat het kamp nog in functie was, een plek die herinnerde aan de Jodenvervolging. Het kamp werd wellicht op dit moment al een soort lieux de mémoire, een plek dat herinnerd aan de Jodenvervolging. Nog een plek dat een lieux de mémoire werd was de Hollandse Schouwburg die door het initiatief van De Wolf en Winkler een plek werd die herinnerende aan de via Westerbork weggevoerde Joden. Ondanks dat de Jodenvervolging in de eerste naoorlogse jaren nog geen onderdeel werd van het nationale vertoog, werd er op lokaal niveau wel aandacht aan geschonken. Door de lokale herdenkingen en monumenten op begraafplaatsen kreeg de Jodenvervolging een plek binnen het lokale collectieve geheugen van de desbetreffende gemeente. Initiatieven voor deze diverse manieren van herdenken kwamen zowel uit religieuze als ambtelijke

⁸⁶ ‘Lezikaron - Ter herinnering’, *Nieuw Israelietisch Weekblad* (4 juni 1948).

⁸⁷ ‘Monument-onthulling op de Joodse begraafplaats te Haarlem’, *Nieuw Israelietisch Weekblad* (15 oktober 1948).

instanties. Ook prinses Juliana legde een krans tijdens een herdenking in Groningen en nam het initiatief om een minuut stilte te houden voor de Hollandse Schouwburg. In deze eerste naoorlogse jaren was er dus wel degelijk sprake van een herinnering aan de Jodenvervolging in kamp Westerbork. Het werd op diverse manieren herdacht, en initiatieven werden ook door diverse instanties genomen.

Hoe werd de herinnering aan de Jodenvervolging in kamp Westerbork in monumenten vormgegeven?

In deze paragraaf zal worden gekeken naar de initiatieven en onthullingen van monumenten die specifiek kamp Westerbork herdenken. Wanneer en door wie werden initiatieven genomen voor monumenten? Werden deze initiatieven gerealiseerd? Voor wie waren deze monumenten bedoeld en welke boodschap droegen ze uit? Waar werden deze monumenten geplaatst? En zijn er plekken in het kamp die speciale aandacht krijgen? Al deze vragen worden in deze paragraaf beantwoord. Tot slot zal gekeken worden naar de oprichting van Nationaal Monument Westerbork in 1970. De centrale vraag in deze paragraaf luidt: Hoe werd de herinnering aan de Jodenvervolging in kamp Westerbork in monumenten vormgegeven?

Discussie over de herinnering aan kamp Westerbork

In oktober 1945 werd er door de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschap een nota verzonden met daarin een lijst van monumenten ter nagedachtenis aan de Tweede Wereldoorlog. Op deze lijst werd ook een monument voor de Joden geopperd:

‘In Amsterdam ware te overwegen een Joden-Monument, als getuigenis tegen de rasvervolging. Sober gehouden, b.v. in de vorm van naamlijsten, zou dit een plaats kunnen vinden tussen de twee grote oude synagogen op het Jonas Daniël Meyerplein. Initiatieven zijn ons niet bekend. De stemming voor zulk een plan is voorshands niet te peilen. Voorlopig lijkt ons zelfs een suggestie niet raadzaam.’⁸⁸

Dit monument zou specifiek de Joodse slachtoffers van de vervolgingen herdenken. Maar er werd echter gelijk aan toegevoegd dat de stemming hiervoor niet te peilen was. Twee jaar later, in 1947 werd er een nieuwe lijst opgemaakt met initiatieven voor monumenten. Op deze lijst werden negen monumenten geopperd en op plaats drie stonden nationale monumenten in voormalig concentratiekampen Westerbork, Amersfoort en Vught.⁸⁹ Het initiatief voor deze nationale monumenten kwam van de overheid. Deze gedenktekens werden echter in dat jaar niet gerealiseerd. Tegen het einde van 1947 was er nog een ander idee om een monument op te richten. Het plan was om een eenvoudig gedenkteken te plaatsen dat Joodse dankbaarheid zal uiten aan de geboden hulp van het Nederlandse volk.⁹⁰ Dit initiatief geeft het nationale karakter van de herinneringscultuur goed

⁸⁸ Hijink, *Concentratiekampen*, 88.

⁸⁹ ‘Negen gedenktekens’, *Nieuwsblad van het Noorden* (21 februari 1947).

⁹⁰ ‘Aanbieding gedenkteken comité gevormd’, *Nieuw Israelietisch Weekblad* (9 november 1945).

weer. Het monument was dus niet in eerste instantie bedoeld om de gevallen Joden te herdenken, maar om hun dank te uiten naar de Nederlandse bevolking.

De eerder geopperde monumenten voor de Joodse slachtoffers stond in 1947 niet zo hoog meer op het lijstje van de Centrale Commissie. En deze positie verslechterde helemaal na de bemoeienis van de Nationale Monumenten Commissie, want hierdoor verdween het monument helemaal van de lijst. De reden hiervoor zal waarschijnlijk te maken hebben gehad met het feit dat een monument voor de Joden gericht was op een specifieke slachtoffergroep. En groepen wilde de Nationale Monumenten Commissie weren, omdat zij immers gericht waren op de hele natie. Ook het feit dat er niets positiefs uit een monument aan de Jodenvervolging te halen was vormde een probleem, dit was namelijk een criterium van de Commissie.⁹¹

Vanuit de Joods orthodoxe hoek kwam ook weinig initiatief voor het oprichten van monumenten. In 1948 sprak opperrabbijn Tal zich uit over de functies van monumenten ter nagedachtenis aan de Jodenvervolging:

“Wij, wij de Joden zelf, hebben geen gedenktekens nodig. Steeds iedere dag en elk uur is bij ons de herinnering aan hen, die zijn heengegaan. Het gedenkteken behoeft er niet te zijn voor ons, die hen ook zonder dit teken wel herdenken. Maar het gedenkteken moet er zijn, voor wie het nodig is om dit alles in herinnering te roepen. Het is een gedenkteken van smaad, niet van smaad voor het Joodse volk, maar het falen van het goede dat mensen hadden kunnen aanrichten.”⁹²

Hiermee bedoelde Opperrabbijn Tal niet dat een monument verkeerd is, maar een gedenkteken voor de Jodenvervolging is niet iets waarvoor de Joden zelf initiatief in dienen te nemen. Zij hadden immers zelf de herinneringen aan de Jodenvervolging nog vers in het geheugen. Een monument helpt hen niet bij het herinneren en herdenken. Een monument is, volgens Tal, alleen voor hen die hulp nodig hebben bij het herinneren. Hiermee doelt hij waarschijnlijk op de omstanders die tijdens de Tweede Wereldoorlog niet hebben geholpen en nu hun ereschuld wilden inlossen.⁹³ Maar een monument ter nagedachtenis aan de Jodenvervolging in kamp Westerbork zal nog enkele jaren op zich laten wachten.

Monumenten ter herinnering aan Kamp Westerbork

Toch kwamen monumenten in en ter nagedachtenis aan kamp Westerbork er wel, een drietal werd onthuld tussen 1949 en 1951. Deze monumenten herinneren, elk op een eigen manier, de

⁹¹ Hijink, *Concentratiekampen*, 88-90.

⁹² Ibidem, 103; De Keizer, *Zenuw*, 311; Mulder, *Herinneringen*, 25.

⁹³ Hijink, *Concentratiekampen*, 104.

Jodenvervolging in Kamp Westerbork. Deze wijze van herinneren is typerend voor de Nederlandse herinneringscultuur in de eerste naoorlogse jaren.⁹⁴ Deze monumenten zullen hieronder een voor een nader worden toegelicht.

Op 25 februari 1949 werd het eerste monument, het gedenkraam, onthuld in het gemeentehuis van Westerbork. Het monument werd geschonken door het Nederlandse Rode Kruis aan de gemeente Westerbork. Het raam was voorzien van een afbeelding waarop geboden hulp van een Nederlander aan een Joodse man te zien was. Dit was tevens de boodschap van het gedenkraam, de dankbaarheid van de Joden ten aanzien van de geboden hulp in het kamp tonen, de ambtenaren van de gemeente hadden veel gedaan ter verzachting van het Joodse leed. Het onderschrift luidde: "Het Nederlandsche Roode Kruis aan de Gemeente Westerbork voor de hulp aan de Joodse gedeporteerden 1940-1945."⁹⁵ Er was grote belangstelling voor de onthulling van het monument.⁹⁶ De onthulling en het monument schonk vooral aandacht aan hen die hun leven hebben geofferd voor de hulp van de Joodse landgenoten. In diverse toespraken werd gerefereerd naar hulpverleners die de oorlog niet overleefden en niet naar de Joodse slachtoffers. Ook werd er gehamerd op het feit dat de provincie Drenthe dit kamp helemaal niet gewild had. In de media zette Gemeente Westerbork zichzelf neer als slachtoffer dat na de oorlog bekend stond als 'dat vreselijke oord'.⁹⁷ De naam Westerbork riep negatieve associaties op en hierbij werd vaak geen onderscheid gemaakt tussen de gemeente en het kamp. De gemeente Westerbork had niets te maken met de totstandkoming van het kamp en had hier in 1939 ook geen steun voor uitgesproken. De slechte naam van de gemeente en haar inwoners zou door het gedenkraam weer een klein beetje worden rechtgezet, omdat dit monument toont dat de inwoners alles hadden gedaan ter verzachting van het Joodse leed.⁹⁸

Bij de onthulling van het monument werd was een divers gezelschap aanwezig. Het Rode Kruis was vertegenwoordigd door beide directeurs en de voorzitter, ook de Commissaris van de Koningin in Drenthe en de weduwe van de oud-burgemeester van Westerbork waren aanwezig. Diverse Joodse instanties woonden ook de onthulling bij.⁹⁹ De burgemeester van Westerbork sprak tijdens de onthulling zijn blijdschap uit dat het gedenkraam een soort eerherstel was voor de gemeente en haar ambtenaren. Hier voegde hij nadrukkelijk de woorden aan toe dat de gemeente niets te maken heeft gehad met de totstandkoming van het kamp in 1939. Een jaar na de onthulling sprak de burgemeester over Westerbork als schandvlek in de mooie natuur van Drenthe. Het was volgens hem een pijnlijk overblijfsel uit de tijd van de bezetting, hier zou zo snel mogelijk iets aan gedaan moeten worden.¹⁰⁰

⁹⁴ Ibidem, 98.

⁹⁵ Ibidem, 99.

⁹⁶ 'Gedenkraam onthuld te Westerbork', *Algemeen Handelsblad* (26 februari 1949).

⁹⁷ 'Rode Kruis betuigt Westerbork zijn dankbaarheid', *Provinciale Drentsche en Asser Courant* (26 februari 1949).

⁹⁸ Hijink, *Concentratiekampen*, 100.

⁹⁹ 'Gedenkraam Westerbork', *Nieuw Israelietisch Weekblad* (4 maart 1949).

¹⁰⁰ Hijink, *Concentratiekampen*, 101.

In datzelfde jaar werd er op 3 mei 1949 het verzetsgraf onthuld. Het initiatief hiervoor werd genomen door de nationale verzetsorganisatie Stichting 1940-1945 afdeling Drenthe. Het monument herinnerde tien verzetsstrijders die op 20 september 1943 waren omgekomen in het crematorium van kamp Westerbork.¹⁰¹ Dit is dan ook de plaats waar dit gedenkteken werd geplaatst. Het monument was ook letterlijk een graf waarin tijdens de onthulling twintig urnen werden bijgezet. Er was symbolisch gekozen voor een gezamenlijk graf omdat dit de eenheid toonde van het verzet. Na de bijzetting van de urnen werd het graf afgesloten met een kruis waarop de namen van de verzetsstrijders stonden.¹⁰² Omdat er op dit moment een discussie gaande was wat te doen met het voormalige kamp, werd er door de Stichting 1940-1945 een verzoek ingediend om het crematorium te behouden. De argumentatie die zij hiervoor aandroegen was: '(...) een symbool van machtswellust van het Nationaal-Socialisme en het lijden en de dood van Israëlieten en Verzetsstrijders. Dit crematorium is een historisch monument en een authentiek stuk oorlogsdocumentatie.'¹⁰³ Naast het feit dat het monument herinnerde aan de omgekomen verzetsstrijders vermeldde deze argumentatie wel iets over de omgekomen Joden. Dit kan wellicht te maken hebben gehad met het feit dat er op deze plek bij het crematorium vier Joodse gevangenen gepoogd hebben te ontsnappen en daarbij om het leven kwamen.¹⁰⁴ Een jaar na de onthulling van het verzetsgraf bracht de gemeente wederom de afbraak van het kamp ter sprake. Het Ministerie van Oorlog was namelijk van mening dat het crematorium als monument te luguber zou zijn voor de bezoekers en de op dat moment gelegeerde militairen in het kamp. Vanuit Joodse hoek liet Rabbijn S. Rodriques Peneira weten dat er van zijn kant geen bezwaren waren tegen het afbreken van dit crematorium. Twee jaar eerder had opperrabbijn Tal ook al gezegd: 'Wij Joden, hebben geen gedenktekens nodig.'¹⁰⁵ In 1951 werd het crematorium afgebroken.

De voorgaande twee monumenten zijn beiden typerend voor de manier van herinneren in de eerste naoorlogse jaren. Zo werd de Jodenvervolgung onderdeel van het nationale leed en werd de sterke Nederlandse natie benadrukt, zoals het eerste monument dankbaarheid aan het Nederlandse volk toonde. Een gedenkteken voor specifiek de Joodse slachtoffers kwam er uiteindelijk wel. Op 7 juni 1951 werd het grafmonument op de begraafplaats in Assen onthuld. Initiatief was genomen door een comité uit Assen die via advertenties in het *Nieuw Israelietisch Weekblad* geld had ingezameld. Dit monument was een gedenkteken voor gedeporteerden van kamp Westerbork en Joodse ingezetenen van Assen die na de oorlog niet zijn teruggekeerd. Het opschrift luidde dan ook: "Wij blijven gedenken de overledenen in Westerbork, en de weggevoerden naar de concentratiekampen, meer dan 500

¹⁰¹ Ibidem, 98-99; Mulder, *Westerbork*, 25.

¹⁰² Hijink, *Concentratiekampen*, 98.

¹⁰³ Mulder, *Westerbork*, 25.

¹⁰⁴ Hijink, *Concentratiekampen*, 98.

¹⁰⁵ Mulder, *Westerbork*, 25.

zonen en dochteren onzer gemeente in de jaren 5700-5705 – 1940-1945.”¹⁰⁶ In tegenstelling tot de voorgaande monumenten was dit monument specifiek bedoeld ter nagedachtenis aan de niet-teruggekeerde Joden uit de gemeente Assen. Ook opperrabbin Tal was bij de onthulling en had in 1947 nog gezegd dat de Joden geen monumenten nodig hadden om te herdenken. Tijdens de onthulling van het grafmonument sprak hij de volgende woorden:

“Dit gedenkteken roept naar buiten: Wat heeft er veel in de historie gefaald. De beschaving heeft gefaald, de liefde en de rechtvaardigheid hebben bitter gefaald, want ware zulks niet het geval geweest, dan was dit monument nimmer opgericht. Het betekent een aanklacht tegen de beschaving, voor allen die het zien, voor de mensheid van de volkeren rondom ons.”¹⁰⁷

De weg naar het Nationaal Monument Westerbork

Een aantal jaren later, op 31 oktober 1957 werd een nationaal monument voor kamp Westerbork geopend. De initiatiefnemers waren de toenmalige burgemeester van Westerbork, Londo, en de commissaris van de koningin in Drenthe, Cramer. Beiden waren zij tijdens de oorlog actief in het verzet. De plannen van de heren werden die avond kenbaar gemaakt in het Provinciehuis in Assen. Het Provinciaal bestuur had besloten om een budget van drieduizend gulden uit te trekken voor dit monument.¹⁰⁸ Cramer was tijdens de oorlog hoofdredacteur van de verzetskrant *Vrij Nederland* en schreef hierin zijn motivatie voor het monument: “*Dat voor ons en ons nageslacht een zichtbaar teken moest worden opgericht, niet alleen ter eerbiedige nagedachtenis aan hen over wie zich die rampspoed had voltrokken, maar ook opdat wij niet zouden vergeten.*”¹⁰⁹ Echter had de motivatie van Cramer in de zitting van die avond een andere boodschap. Hij sprak over de schuld van de Nederlandse bevolking ten opzichte van de vermoorde Joden. Het Nederlandse volk en individuen zouden te weinig solidair zijn geweest met de gevangenen in kamp Westerbork. Daarom zou de provincie besloten hebben om Westerbork te voorzien van een nationaal monument.¹¹⁰

Het initiatief voor een nationaal monument in voormalig concentratiekamp Westerbork werd zowel door de aanwezige Joden op die betreffende avond als door de Joodse gemeenschap positief ontvangen. Daarnaast spraken ook koningin Juliana en toenmalig minister-president Drees hun steun uit voor het nationale monument. De Nationale Monumenten Commissie die jaren geleden een

¹⁰⁶ Hijink, *Concentratiekampen*, 103.

¹⁰⁷ Ibidem, 104.

¹⁰⁸ Ibidem, 104; Mulder, *Herinneringen*, 26; ‘Monumentonthulling te Assen’, *Nieuw Israelietisch Weekblad* (6 juli 1951).

¹⁰⁹ Ibidem.

¹¹⁰ ‘Nationaal Monument in Westerbork’, *Het Vrije Volk* (1 november 1957); ‘Monument in Westerbork’, *Nieuw Israelietisch Weekblad* (8 november 1957); ‘Drentse actualiteiten. Nationaal Monument Westerbork’, *Algemeen Handelsblad* (9 november 1957).

nationaal monument voor de Jodenvervolging afwees zou nu een bedrag van dertigduizend gulden beschikbaar maken, op voorwaarde dat het monument er binnen drie jaar zou komen. Toch werd dit monument niet binnen drie jaar gerealiseerd en kwam er kritiek op.¹¹¹ Deze afwijzing kwam naar voren tijdens een vergadering van de Centrale Commissie en het Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap op 25 juni 1961. Meneer Boas verkondigde dat een monument voor Westerbork voor het nageslacht geen enkele betekenis zou hebben. Hij vond een nationaal monument ter nagedachtenis aan de slachtoffers van Kamp Westerbork eerder een manier waardoor niet-Joden hun geweten konden zuiveren. Daarbij was Westerbork volgens hem een ander kamp geworden, een Molukkerkamp.¹¹² Nationaal Monument Westerbork zou nog negentien jaar op zich laten wachten.

In 1966 ging de Israëlitische Kerkgemeenschap toch akkoord met een nationaal monument in kamp Westerbork. Waarom nu wel en in 1961 niet? Zoals in paragraaf 1 al besproken trad er in de jaren zestig een verandering op in de herinnering aan de Jodenvervolging. Het nieuwe medium de televisie speelde hierin een belangrijke rol en zo werden de serie *De Bezetting* en het Eichmann-proces uitgezonden. Ook publiceerde Jacques Presser zijn succesvolle boek 'Ondergang. De vervolging en verdelging van het Jodendom.' Er werd een akkoord gegeven vanuit de Israëlitische Kerkgemeenschap en de provincie Drenthe zou het monument financieren. En zo werd op 4 mei 1970 het Nationaal Monument door koningin Juliana en prins Bernhard onthuld. Onder andere vierduizend oud-kampgevangenen, de burgemeester van Westerbork, en diverse afgevaardigden uit de Joodse gemeenschap woonden de onthulling bij.¹¹³

Een nationaal monument voor kamp Westerbork werd al in 1945 geïnitieerd maar werd pas vijftientig jaar later onthuld. In de tussenliggende periode zijn er wel een aantal andere monumenten onthuld. Ten eerste het gedenkraam dat Joodse dankbaarheid toonde aan de inwoners van gemeente Westerbork. Dit monument past dus binnen de nationale herinnering in de eerste naoorlogse jaren waarmee de verzetsmythe werd versterkt. Het tweede monument, het verzetsgraf, werd geplaatst in het op dat moment nog actieve kamp, naast het crematorium. Het monument herdacht de omgekomen verzetsstrijders aldaar, waarbij het crematorium een herinneringsplek werd die hieraan herinnerde. Het verleden van de verzetsstrijders werd door het monument vastgelegd en daarmee werd het crematorium als *lieux de mémoire* toegeëigend door deze herinneringsgemeenschap. Het verleden werd op deze manier onderdeel gemaakt van het heden, zodat het niet vergeten kon worden, zoals Nora al eerder stelde. Het in 1951 onthulde monument in Assen herdacht wel specifiek de via Westerbork weggevoerde Joodse slachtoffers. Dit was een van de eerste monumenten die specifiek de slachtoffers uit kamp Westerbork herdacht, ook al werd deze

¹¹¹ Hijink, *Concentratiekampen*, 105; Mulder, *Herinneringen*, 26.

¹¹² Ibidem.

¹¹³ Hijink, *Concentratiekampen*, 88.

buiten het kamp geplaatst. Dit monument past daarom, in tegenstelling tot de eerdere twee monumenten, minder bij het nationale narratief van dat moment. Uiteindelijk werd in 1970, onder grote belangstelling van diverse instanties, het Nationaal Monument Westerbork onthuld. Het voormalige concentratiekamp werd hiermee een lieux de mémoire aan de Jodenvervolging. Hiermee werd de Jodenvervolging in Westerbork onderdeel van de nationale herinnering aan de Tweede Wereldoorlog, en dat is het nog altijd.

Conclusie

In 1970 kreeg voormalig concentratiekamp Westerbork een nationaal monument, waarmee het onderdeel werd van de formele, door de overheid gesanctioneerde, nationale herinnering aan de Tweede Wereldoorlog. In dit bachelorwerkstuk is gepoogd om een antwoord te geven op de vraag hoe kamp Westerbork voor dit moment werd herinnerd en hoe dit zich verhiel tot de in de literatuur gesignaleerde patronen in de Nederlandse herinneringscultuur aan de oorlog. Hierbij is allereerst gekeken naar de nationale herinneringscultuur van Nederland, daarna is ingezoomd op kamp Westerbork in de eerste jaren na de bevrijding en tot slot is de weg naar het Nationaal Monument Westerbork onderzocht.

In de eerste naoorlogse periode werd de Nederlandse herinneringscultuur gedomineerd door het idee dat iedereen weliswaar had geleden, maar de natie niettemin gezamenlijk uit de oorlog was gekomen. In dit narratief was geen plek voor specifieke slachtoffergroepen zoals de Joden. Zij waren onderdeel van de natie en voor hen werden er geen andere maatregelen getroffen. Maar vanaf de jaren zestig was er langzamerhand een toenemende interesse voor de Jodenvervolging in de literatuur en op de televisie. Vooral de in 1965 uitgegeven publicatie van Jacques Presser heeft diepe indruk gemaakt en rekende volgens sommige historici zelfs af met de nationale verzetsmythe. Door diverse gebeurtenissen in de jaren zeventig, waaronder de rechtszaak tegen de Drie van Breda, kwam het "Joodse oorlogsslachtoffer" ook meer centraal te staan in de nationale herinnering en werden overlevenden meer gehoord dan ooit daarvoor.

Door in te zoomen op de casus van kamp Westerbork kan dit algemene patroon genuanceerd worden. In de eerste naoorlogse jaren werd nationale verzetsmythe bekrachtigd, zoals duidelijk naar voren kwam in het gedenkraam dat Joodse dankbaarheid uitdroeg en het verzetsmonument dat verzetsstrijders herdacht. Ook televisie en literatuur sloten in deze periode aan bij het nationale narratief, een voorbeeld hiervan was het werk van Herzberg en de televisieserie *De Bezetting*. Overal werd benadrukt dat de verschrikkingen uit de oorlog de Nederlandse natie was aangedaan door de vijand. Kortom, het apart herinneren van de Jodenvervolging paste niet binnen dit nationale discours.

Maar er kan worden geconcludeerd dat er op verschillende manieren wel aandacht geschonken werd aan Joden als specifieke slachtoffergroep in het eerste naoorlogse decennium. Dat is des te opvallender gezien het gegeven dat Westerbork na de bevrijding een kamp was dat nog in functie was. Ondanks dat werd de herinnering eraan al wel vormgegeven. In veel nationale en regionale kranten werden de gebeurtenissen in zowel de Nederlandse kampen als de Oost-Europese vernietigingskampen besproken. Ook kwamen er direct na de bevrijding diverse herinneringsgemeenschappen op, die op verschillende manieren deze gebeurtenissen herinnerden. Het kamp werd bijvoorbeeld een week na de bevrijding al bezocht, er werden gedichten geschreven

over de Jodenvervolging, herdenkingen georganiseerd, kransen gelegd, discussies gevoerd over herinneringsplekken, lokale monumenten opgericht en boeken geschreven. In sommige vormen van herdenken neemt kamp Westerbork echt een centrale plek in, zoals het bezoeken van het kamp of het gedicht dat specifiek over Westerbork handelde. Maar bij andere manieren van herdenken is Westerbork meer ingebed in de nationale herinnering. Dit zie je bijvoorbeeld terug in de lokale monumenten, die als gedenkplaatsen gericht waren op de slachtoffers van de desbetreffende gemeente, maar waarbij de link met Westerbork wel werd gelegd. De onthullingen van deze monumenten werd wel breed gedragen in de samenleving, dit viel af te lezen aan de aanwezigheid van diverse organisaties en afgevaardigden, zowel religieus als bestuurlijk.

Vanaf oktober 1945 werd gediscussieerd over een nationaal monument voor kamp Westerbork, maar het duurde lang voordat dit plan werd gerealiseerd. In het eerste decennium na de bevrijding zijn er wel drie andere monumenten onthuld die specifiek de gebeurtenissen in kamp Westerbork herinneren. Ten eerste werd in 1949 het gedenkraam onthuld, dat de Joodse dankbaarheid uitte aan de geboden hulp uit de gemeente Westerbork. Gemeente Westerbork maakte van zichzelf een soort slachtoffer omdat ze het kamp helemaal niet hadden gewild en dit monument zou de naam van de gemeente weer goedmaken. De boodschap van dit gedenkraam is kenmerkend voor de herinneringscultuur op dat moment. De sterke natie stond hierin centraal en er werd minder nadruk gelegd op de slachtoffers. Kenmerkend was ook het centraal stellen van het verzet in de naoorlogse herinneringscultuur. Dit kwam sterk naar voren in het verzetsgraf, een monument dat later dat jaar werd onthuld naast het crematorium van kamp Westerbork. Het verzetsgraf was een monument ter herinnering aan tien omgekomen verzetsstrijders. Daarmee werd het crematorium als *lieux de mémoire* toegeëigend door deze herinneringsgemeenschap. Het eerste monument dat specifiek de Joden uit kamp Westerbork herdacht werd in 1951 op de begraafplaats van Assen onthuld en heette het grafmonument. Dit monument was een gedenkteken voor gedeporteerden van kamp Westerbork en Joodse ingezetenen van Assen die na de oorlog niet zijn teruggekeerd.

In de jaren zestig zien we een langzame toename van de Jodenvervolging binnen de nationale herinneringscultuur ontstaan. In de media werd er meer aandacht aan geschonken, zoals het uitzenden van het Eichmann-proces en de serie *De Bezetting*. Maar met name het boek van Presser, dat met grote belangstelling werd gelezen, heeft hierin een belangrijke rol gespeeld. De nationale verzetsmythe verdween meer naar de achtergrond en maakte plaats voor een herinneringscultuur van passieve schuld. Hierdoor werd de discussie over een nationaal monument in Westerbork opnieuw onderwerp van gesprek, en tegen het eind van de jaren zestig werd er dan eindelijk een akkoord gegeven. Het Nationaal Monument Westerbork werd in 1970 onthuld en hiermee werd de Jodenvervolging een centraal thema binnen de nationale, door de overheid gesanctioneerde herdenking.

Kortom, in de jaren vijftig zagen we dat de herinnering aan kamp Westerbork al snel op gang kwam en zeer divers van aard was. Dit wijkt dus af van het algemene beeld van de nationale herinneringscultuur van deze periode, omdat er dus wel aandacht was voor de Jodenvervolging in kamp Westerbork. Echter zijn de drie monumenten uit het eerste naoorlogse decennium weer zeer karakteristiek voor de nationale herinneringscultuur, waarin verzet en de sterke Nederlandse natie belangrijke thema's waren. In de jaren zestig zagen we een toenemende interesse voor de Jodenvervolging op gang komen, wat gepaard ging met hernieuwde discussies over een nationaal monument voor kamp Westerbork. In de jaren zeventig werd de Jodenvervolging zelfs een van de centrale thema's van de nationale herinnering en juist in dat decennium werd het Nationaal Monument Westerbork onthuld, onder grote belangstelling. Zo is te concluderen dat de herinnering aan Westerbork over het algemeen typerend was voor de omgang met de oorlog op nationaal niveau. In dit werkstuk zijn hopelijk de uitzonderingen op de regel aangegeven en is duidelijk geworden dat de gebeurtenissen in kamp Westerbork niet zomaar in de vergetelheid raakten na de bevrijding.

Bibliografie

Secundaire literatuur

Coser, L.A., *Maurice Halbwachs on collective memory* (Chicago 1992).

Gillis, J.R., 'Memory and Identity: The History of a Relationship', in: idem, *Commemorations: The Politics of National Identity* (Princeton 1994) 3 - 27.

De Haan, I., *Na de ondergang. De herinnering aan de Jodenvervolging in Nederland 1945-1995* (Amsterdam 1997).

Hijink, R., *Voormalige concentratiekampen. De monumentalisering van de Duitse kampen in Nederland* (Hilversum 2011).

Houwaart, D., *Westerbork. Het begon in 1933* (Den Haag 1983).

Judt, T., *Postwar. A history of Europe since 1945* (New York 2005).

De Keizer, M en M. Plomp (red.), *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren* (Amsterdam 2010).

Mulder, D. en B. Prinsen, *Bronnen van herinnering* (Hooghalen 1993).

Mulder, M. en R. Van der Kroef, *Vluchtelingenkamp Westerbork* (Hooghalen 1999).

De Munnik, R, *De Holocaust: Een Europese herinnering? Holocaustherinnering in Nederland vs. Holocaustontkenning in Oekraïne* (Masterscriptie Europese Studies, Universiteit van Amsterdam, Amsterdam 2011).

Nora, P., *Reals of memory. Rethinking the French past. Vol 1: Conflicts and divisions* (New York 1996) XV - 21.

Perry, J., *Wij herdenken, dus wij bestaan. Over jubilea, monumenten en de collectieve herinnering* (Nijmegen 1999).

Van Ginkel, R., *Rondom de stilte. Herdenkingscultuur in Nederland* (Amsterdam 2011).

Van Reijt, M., *Zestig jaar herrie om twee minuten stilte. Hoe wij steeds meer doden gingen herdenken* (Amsterdam 2010).

Van Vree, F., *In de schaduw van Auschwitz. Herinneringen, beelden, geschiedenis* (Groningen 1995) 14.

Van Vree, R. en R. Van der Laarse (Red.), *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009).

Young, J., *The Texture of Memory. Holocaust Memorials and Meaning* (New York 1993).

Krant- en tijdschriftartikelen

‘Aanbieding gedenkteeken comité gevormd’, *Nieuw Israelietisch Weekblad* (9 november 1945).

‘Actie Hollandse Schouwburg’, *Algemeen Handelsblad* (26 maart 1947).

‘Bedevaart naar Ouderkerk’, *Nieuw Israelietisch Weekblad* (4 augustus 1947).

‘De Hollandse Schouwburg’, *Het vrije volk* (14 december 1946).

‘De Hollandse Schouwburg’, *De Apeldoornsche Courant* (21 januari 1947).

‘De oorlog die Hitler won’, *Nieuw Israelitisch Weekblad* (30 april 1948).

‘De waanzin ten top’, *De waarheid* (4 augustus 1945).

‘Drentse actualiteiten. Nationaal Monument Westerbork’, *Algemeen Handelsblad* (9 november 1957).

‘Een boek van getuigenis tot in eeuwigheid’, *Nieuw Israelitisch Weekblad* (14 mei 1948).

‘Een woord over en tot de Joden’, *Het Vrije Volk* (17 mei 1945).

‘Een woord over en tot de Joden’, *Vrij Nederland* (17 mei 1945).

‘Gedenkraam onthuld te Westerbork’, *Algemeen Handelsblad* (26 februari 1949).

‘Gedenkraam Westerbork’, *Nieuw Israelietisch Weekblad* (4 maart 1949).

‘Gevallen Joden herdacht’, *Het vrije volk* (20 juli 1945).

‘Groningen eert zijn gevallen’, *De Heerenveensche Koerier* (29 oktober 1945).

‘Helpt Hollandse Schouwburg tot een waardig doel te bestemmen’, *De Waarheid* (23 januari 1947).

‘Herdenking’, *Nieuw Israelietisch Weekblad* (14 mei 1948).

‘Hollandse Schouwburg comité verkeerd in tijdnood’, *Algemeen handelsblad* (23 januari 1947).

‘Koningin bezoekt bedrijfsscholen’, *Algemeen handelsblad* (18 januari 1947).

‘Lezikaron - Ter herinnering’, *Nieuw Israelietisch Weekblad* (4 juni 1948).

‘Monument in Westerbork’, *Nieuw Israelietisch Weekblad* (8 november 1957).

‘Monument-onthulling op de Joodse begraafplaats te Haarlem’, *Nieuw Israelietisch Weekblad* (15 oktober 1948).

‘Monumentonthulling te Assen’, *Nieuw Israelietisch Weekblad* (6 juli 1951).

‘Nationaal Monument in Westerbork’, *Het Vrije Volk* (1 november 1957).

‘Negen gedenktekens’, *Nieuwsblad van het Noorden* (21 februari 1947).

‘Op 4 mei’, *de Volkskrant* (4 mei 2017).

‘Oproep van het comité Hollandse Schouwburg’, *De Tijd* (14 december 1946).

‘Prinses Juliana bezoekt Groningen’, *Drentsche en Asser Courant* (15 december 1945).

‘Rode Kruis betuigt Westerbork zijn dankbaarheid’, *Provinciale Drentsche en Asser Courant* (26 februari 1949).

‘Statische, beschouwende shots van het concentratiekamptoeerisme’, *de Volkskrant* (4 mei 2017).

‘Westerbork heesch de vlag’, *Algemeen Handelsblad* (12 april 1946).

‘Westerbork. Een bezoek aan het beruchte kamp’, *Trouw* (6 mei 1945).

Internetbronnen

Herinneringscentrum kamp Westerbork – de zomer van 1945,
<http://www.kampwesterbork.nl/nl/geschiedenis/interneringskamp/de-zomer-van-1945/index.html#/index> (geraadpleegd 25 april 2017).

Kweksilber, Wilhelm (1912-1988), <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn5/kweksilber> (geraadpleegd op 13 mei 2017).

Vrij Nederland: overzicht van een eigenzinnig opinieblad, <http://persmuseum.nl/webexpo/vrij-nederland-overzicht-eigenzinnig-opinieblad/> (geraadpleegd op 11 mei 2017).

Winkler, Johan (1898-1986), <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn4/winkler> (geraadpleegd op 11 mei 2017).

Afbeelding

Herinneringscentrum kamp Westerbork - Nationaal Monument Westerbork,
<http://www.kampwesterbork.nl/nl/museum/kampterrein/monumenten/nationaal-monument-westerbork/index.html#/index> (geraadpleegd op 13 mei 2017).